

*Галина Запорожченко,
ORCID iD 0000-0001-8328-0279
завідувач центру освітнього краєзнавства
імені Дмитра Кременя, відмінник освіти України,
Миколаївський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
вулиця Адміральська, 4-а, 54001, м. Миколаїв, Україна
galina.zaporozhchenko@moipro.mk.ua*

МЕЦЕНАТСТВО ТА БЛАГОДІЙНІСТЬ РОДИНИ АРКАСІВ

Стаття присвячена благодійницькій діяльності славної родини Аркасів. Висвітлено проблеми меценатства на Миколаївщині в другій половині XIX – на початку XX ст., зокрема через благодійницьку діяльність членів родини Миколи Миколайовича Аркаса, оскільки саме тоді завершився процес формування ідеології меценатства. Подано приклади громадської, просвітницької, культурологічної та творчої діяльності М. М. Аркаса. Наведено деякі факти з історії українськомовної освіти на Миколаївщині, заснування шкіл з українською мовою навчання в селах Богданівка та Христофорівка за кошти сім'ї Аркасів, розбудови села Христофорівка, становлення Христофорівської школи в кінці XIX – на початку XX ст. і подальшої нещасливої долі обох Аркасівських шкіл.

Подано історичні відомості про культурні традиції родини Аркасів, зокрема збирання і колекціонування пам'яток матеріальної культури античної доби та часів українського козацтва, творів народного мистецтва.

Стаття призначена керівникам краєзнавчих гуртків, учителям, що ведуть уроки та факультативи з краєзнавства.

Ключові слова: *благодійність; відродження; історичні відомості; меценатство; національна свідомість; родина Аркасів; українізація; українськомовна освіта.*

© Запорожченко Г. М., 2023

Актуальність теми

Нині Україна переживає один із найважчих етапів свого історичного розвитку, коли багато зі сталих в епоху соціалізму стереотипів мислення, моральних і соціальних орієнтирів більш не відповідають потребам сучасності. Важливу роль у розглядуваному контексті відіграє проблема відродження духовних традицій українського народу. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є вивчення нашої історичної спадщини, справжніх зразків творчої і благодійної діяльності, а не показного патріотизму, любові до ближнього, які так яскраво демонстрували династії українських меценатів у другій половині XIX – на початку XX століття.

Варто докладніше зупинитися на висвітленні проблеми меценатства на Миколаївщині в другій половині XIX – початку XX ст., оскільки саме в той період завершився процес формування ідеології меценатства. Слід провести відмінність між поняттями «меценатство» і «благодійність». Меценатство означає безвідплатну передачу фінансових і матеріально-технічних коштів громадянам або юридичним особам, які займаються збереженням і розвитком національно-культурного надбання. Благодійність означає вкладення фінансових і матеріально-технічних коштів у будь-яку справу. Добродійність пов'язана зі співчуттям і милосердям, а поняття добродійності значно ширше за поняття

меценатства (Колосова Н. А., 2013, с. 68).

Сучасне українське суспільство як ніколи потребує відродження меценатства як соціального явища, що викликано браком коштів у сфері культури, а останнім часом – нагальними потребами ЗСУ на фронтах російсько-української війни. Здійснення цих культурних і оборонних програм зазвичай неможливе без залучення додаткових коштів, проте сучасні українські багатії, на відміну від простого люду, майже не займаються добродійною діяльністю, що не передбачає комерційної вигоди і реклами. Зазначене зумовлює актуальність досліджень історії і традицій меценатства насамперед серед заможних людей минулого, зокрема на Півдні України серед представників дворянської еліти другої половини XIX – початку XX ст., як вияви утвердження українства в умовах національної бездержавності. Панами-благодійниками були представники славної родини Аркасів (Березовська Т. В., 2005, с. 38).

Меценатство та благодійність Миколи Аркаса та його родини

М. М. Аркас – композитор та історик, фольклорист і літератор, суспільно-політичний, культурний і громадський діяч. Його ім'я відоме не лише в Україні, а й далеко за її межами. Своєю діяльністю з пропаганди української мови, історії та культури М. М. Аркас зробив величезний унесок у ствердження національної свідомості українського народу та в розвиток національної культури.

Громадська діяльність Миколи Аркаса не обмежувалася лише історичною спадщиною і музичною та літературною творчістю. Микола Миколайович був людиною енергійною, ініціативною, працелюбною. Прагнучи активізувати просвітницьку діяльність серед широких народних мас, він став ініціатором і організатором у Миколаєві в 1907 р. товариства «Просвіта». Широкий спектр історичних документальних джерел красномовно свідчить, що ця діяльність стала найулюбленішою справою М. Аркаса; у ній глибоко розкрилися його організаторські здібності, патріотизм, бажання сприяти розвиткові української мови і культури, хист до втілення в життя національної ідеї залученням власних коштів, тобто меценатством і благодійністю.

Дбаючи про відродження національної культури, діячі «Просвіти» регулярно влаштовували літературно-музичні вечори і театральні вистави, де Микола Аркас виступав із лекціями (Сарбей В. Г., 1989, с. 71).

Глибоко шанують українці Миколу Аркаса та його родину за факт розбудови українськомовної освіти на Миколаївщині, заснування шкіл з українською мовою навчання в селах Богданівка та Христофорівка за кошти сім'ї Аркасів. Спочатку в Богданівці було створено перший освітній заклад рідною мовою, що почав діяти за сприяння Аркасів. Згодом була відкрита ще одна українськомовна школа в селі Христофорівка, проте наразі про неї маємо зовсім мало відомостей в історичній та краєзнавчій літературі. Наведемо деякі факти з історії становлення Христофорівської українськомовної школи початку XX ст.

Село Христофорівка (сучасний Баштанський район Миколаївської області) було утворене 19 березня 1923 р. об'єднанням сіл Христофорівка, Поселянка і Балацьке. Після розгрому Запорозької Січі у 1775 р. першими поселенцями сучасного села були старі запорозькі козаки Христофори. Згодом сюди переселилися селяни з Полтавщини та Чернігівщини. Село назвали Христофорівкою.

Наприкінці XVIII ст. Христофорівку купив князь Потьомкін для побудови порохового заводу, що мав забезпечувати Чорноморський флот. Однак завод в селі не збудували. У 1877 р. землі хутора Христофорівка купила родина Миколи Андрійовича Аркаса, головного командира Чорноморського флоту і портів, військового губернатора міста Миколаєва. Цей чоловік мав невгамовний характер: у своїх родинних маєтках Богданівці, а згодом і в Христофорівці налагодив велике господарство: заводив необхідні сільськогосподарські механізми; із Англії виписав породистих жеребців; купив отару тонкорунних

овець; за допомогою паралельної селекції намагався поліпшити природу молочних корів, яких називали «аркасівками»; займався розведенням ставкової риби. Це був справжній господар, який лишив своєму синові Миколі Миколайовичу Аркасу господарство з високими прибутками. Селяни на цих землях уміли і любили працювати, а за сприяння М. М. Аркаса зазвичай швидко збагачувалися, купували власні хутори, добре господарювали (Шкварець В. П., 2002, с. 98).

Розбудовою Христофорівки займався син губернатора Микола Миколайович Аркас, який у молоді роки працював на будівництві маєтку; сам спроектував купальні, ладнавав дах. Микола Аркас дав майбутнє Христофорівці. Після його смерті залишилася школа (нині зруйнована), що він побудував, кінний завод, переобладнаний у роки радянської влади в держплемпідприємство (нині це ВАТ «Єлевер»), очищена річка Інгул; багато будівель: сільські хати на Поселянці (частині села), склади, комори, стайні, будинок економа (нині гуртожиток для вчителів), маєток (із 1955 року на фундаменті маєтку Аркасів – Христофорівська середня школа). Усе це було націоналізоване, віддане в користування селянам.

Варто докладніше зупинитись на історії чотирикласної школи, яка була збудована в Христофорівці 135 років тому. Ця історія тісно пов'язана з родиною Аркасів, що завжди дбала про освіту. Миколу Аркаса час від часу бентежила думка, що діти не розуміють викладання чужою мовою, і він мріяв про школу з українською мовою навчання. Школа була збудована на власні кошти родини Аркасів, і про це свідчить часопис «Рідний край», а також спогади жінок-сестер Ляшенко Агафії та Ляшенко Тетяни, покоївки та виховательки, які працювали в маєтку М. М. Аркаса. Ляшенко Тетяна доглядала внука Миколи Аркаса Костю, який часто з дідом бував у маєтку. Батьки були на сільськогосподарських роботах, а дітки вчилися.

Тож як починалася цікава історія відкриття школи у Христофорівці? На початку 1887 року Херсонська управа заявила про потребу відкриття земської школи в одному із сіл Балацьківської волості (Балацькому, Христофорівці чи Пісках). Микола Миколайович Аркас, довідавшись про наміри влади, звернувся з проханням прийняти від імені його дружини Ольги Іванівни Шишкіної 1 000 крб. як благодійний внесок для майбутньої школи і запропонував узяти на себе піклування за її будівництво. Земські збори висловили велику подяку Миколі Аркасу за виявлену ініціативу і повідомили, що із земських сум буде надано ще 1 000 крб. Микола Миколайович негайно взявся до побудови школи, обравши для неї місце на високому березі річки, із фасадом, оберненим на тихоплинний Інгул і селянські будинки. Фінансувала будівництво школи дружина Аркаса (4 000 крб.), а кошти земства затримували. Тисяча казенних так і не була надана або, можливо, М. Аркас відмовився від допомоги земства. Школа, побудована на його землі, за кошти його родини, формально була його власністю. Але, дбаючи про справу народної освіти та зваживши на бажання дружини, він вирішив віддати школу у повну власність земства. Подарував навіть землі біля школи. Класні меблі, предмети вчительської квартири були зроблені в майстерні Аркасової економії. Херсонська повітова управа в 1889 році подякувала сім'ї Аркасів за відкриття школи.

Навчання в Христофорівській школі проводили спочатку, як і в усіх школах України, російською мовою, але М. М. Аркас поставив умову, щоб у його школі навчання здійснювали українською мовою – інакше школу закриє. З осені 1906 року *«всі діти, які вступили до школи Аркаса, навчаються українською мовою за українським букварем д. Нордія, виданим в Києві»* (Морозова О. С., 2008, с. 47). Так мова викладання в обох школах була українською, а на той час це становило неабиякий ризик.

У газеті «Рада» 1906 р. читаємо слова М. Аркаса: *«Радісно бачити на власні очі, як росте самосвідомість, як прокидається велетень-народ, як він серцем чує і бачить, де правда, де щирість, як він радісно стріча той перший промінь світла, що прорива*

страшну темряву, яка так міцно і так без жалю довго обгортала його: радісно бачити, як до рідної неньки-України стали на працю задля неї, загоїли її тяжкі рани, щоб вона перед усім світом пишалася улюбленими своїми синами» (Рада, 1906, с. 10).

Микола Миколайович особливо піклувався про селянських дітей, серед яких було багато обдарованих. Головною своєю метою Аркас уважав розбудову української школи, яка б розвивала національне почуття та любов до всього рідного, виховала справжніх дітей України. Учителем у нову школу призначили тоді Віктора Станішевського, якому дали заробітну платню 350 крб. на рік. Найкращим періодом життя школи був 1890 рік: нова будівля, молодий учитель, постійне кураторство перекonanого просвітянина Миколи Миколайовича Аркаса. Ольга Іванівна організувала забезпечення учнів у зимовий час гарячими сніданками, за що Херсонські земські збори винесли їй подяку. Із 1903 року школа була оснащена ліхтарями за рахунок коштів дружини М. Аркаса.

Чисельність учнів щороку зростала: у 1899 році – 95, у 1901 – 108 учнів. У школі з'явилася посада помічника вчителя і ним стала Марія Онищенко, що пізніше дістала звання Народного учителя. На перше травня 1905 року в школі налічували 92 учнів. Учителями працювали Григорій Паншин, що замінив Віктора Станішевського у 1903 році, та Марія Паншина (Онищенко).

Проблеми в школі почалися, коли після смерті матері (1898 р.) Микола Аркас перебрався із сім'єю жити в Богданівку. Результати інспектування школи у 1905 році начебто виявили багато недоліків.

Відкриття шкіл з українською мовою викладання в кінці XIX ст. завдало Миколі Аркасу чимало клопоту. Він розумів, що тільки залучення дітвори до національної культури дозволить їй краще пізнати свою історію. Виховувати дітей рідною мовою було важко ще й тому, що не вистачало українських книжок, особливо для припинених, неписьменних людей. Це спонукало Миколу Миколайовича без офіційного дозволу впорядкувати власного «Букваря». Почалося навчання, але офіційного дозволу київських чиновників на навчання українською мовою не було. У листі до члена Державної Думи проф. І. В. Луцицького Аркас пропонував, щоб у всіх українських початкових школах, від Холмщини аж до Таврії, від Поділля до Кубанщини, викладовою мовою була рідна українська, *«...щоб вийти на просторий шлях просвіти, скинути з себе ганебне становище, у якому ми зараз животіємо, розвіяти ту страшну темряву, якою умисно обгортали нас стільки років»* (Рада, 1906, с. 10). Він розумів, що українську мову слід вивчати за народними творами, бо вони – джерело віковичної мудрості, досвіду, народної моралі. До редакції газети «Рада» він пише: *«Радісно робиться бачити на власні очі, як росте самосвідомість, як прокидається велетень-народ, як він серцем чує і бачить, де правда, де щирість, як він радісно стріча той перший промінь світла, що поривав ту страшну темряву, яка так міцно і так без жалю довго обгортала його: радісно бачити, як до рідної неньки-України вертаються силоміць одірвані, покалічені діти...»* (Рада, 1906, с. 10). І тому всі залякування тодішньої влади були мізерними проти отриманих вагомих результатів.

На жаль, доля українських шкіл М. М. Аркаса була нещасливою. Незважаючи на задобрювання «високого начальства» певною кількістю грошей, Христофорівська школа, як і Богданівська, була закрита. Проте обидві школи мали надзвичайно велике значення для розвитку освіти Південного краю. У листі М. Кропивницького до Аркаса зазначено бажання Марка Лукича наслідувати патріотичні дії Аркаса на користь України: *«...скортіло й мені заснувати невеличку школу... Це діло буде коштовної ваги»* (Кауфман Л. М., 1958, с. 60).

У 20-ті рр. XX ст. в Аркасівській школі проходили заняття для неписьменного населення, а маєток М. М. Аркаса після 1917 р. став сільбудом. Із листування М. М. Аркаса з Лесею Українкою довідуємось, що він був у боргах внаслідок витрат на видання

двох його монументальних творів: клівіру та лібрето опери «Катерина» на сюжет Шевченкової поеми. На цей час Микола Аркас уже завершив рукопис і готував до виходу в світ масовим накладом свою «Історію України-Руси» (1908 р.), що уславила його ім'я як блискучого популяризатора історичних знань. І лише масове тиражне перевидання цієї книги у 1990–1992 рр. зробило її доступною широким колам нинішніх читачів; зросла зацікавленість як до самої непересічної особи автора, так і до його щедро ілюстрованого популярного курсу української історії.

Микола Аркас багато зусиль і власних коштів укладав у різні публікації та організацію культурологічних заходів (вистав, концертів) від імені миколаївської «Просвіти», що він заснував. А ще опікувався будівництвом і утриманням двох сільських шкіл із викладанням усіх предметів українською мовою, адже вважав українську мову основою рідної культури та освіти, громадянського, патріотичного виховання учнівської молоді. У листах до Лесі Українки (за кілька місяців до смерті) Аркас зізнався: «...за останні роки добробут так розхитався, що в цей час я ледве спроможусь досягти року без великих дефіцитів і, як довелося видавати свою злочасну Історію України, то я примушений був на дуже тяжких умовах позичити гроші у лихварів. І досі виплачую цей борг, який так страшенно гнітить мене і завдає великого клопоту» (Камінський Ф., 1963, с. 6).

Отже, через меценатську і благодійницьку діяльність Микола Аркас рішуче й сміливо розпочав важкий шлях українізації шкіл на Півдні України, відкривши дві українські школи та надавши можливість селянським дітям здобувати знання абсолютно безкоштовно.

Досліджуючи історію та культуру українського народу, родина Аркасів ще збирала пам'ятки матеріальної культури, твори народного мистецтва. Микола Аркас відшукував документи, книги, карти, плани, пов'язані з історією заснування міст на землях Північного Причорномор'я. Відомо, що в його міському будинку була невеличка колекція козацьких портретів, зібрання західноєвропейського фарфору, зброя та цінні археологічні предмети античної доби. Відомо, що частину ольвійських знахідок та предметів із курганів поблизу маєтків Микола Аркас безоплатно передав музею Одеського товариства історії та старожитностей. Значна частина колекції розміщена в Херсонському історичному музеї. Низку предметів його спадкоємці передали 1914 року до історичного музею Миколаєва (Старовойт Л. В., 2007, с. 35).

Живуть і нині в Миколаєві, селах області легенди-розповіді про Миколу Аркаса – пана-благодійника, про його меценатську діяльність; про те, як він виходив до людей із повними кишнями гостинців для всіх, хто звертався до нього. Його серце було щедрим і співчутливим до людей, особливо – до селянських дітей.

При невтомній і багатоскладній діяльності він мав «тепло відкритої душі», – так писали його сучасники. І після смерті чоловіка дружина Ольга Іванівна одержала лист-прохання від політичних в'язнів (із Усть-Сисольська) – надіслати книжку «Історія України-Руси», бо «на кошти ми ніяк не можемо», а «труд Аркаса є нашим сердечним бажанням» (Кауфман Л. М., 1958, с. 88).

Микола Миколайович Аркас разом зі своєю родиною уславив наш край добрими справами як народний просвітитель, самобутній талант, послідовний меценат-благодійник. І не дивно, що одному з найкращих закладів освіти міста Миколаєва, Першій українській гімназії, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2003 року присвоєно ім'я видатного й славетного діяча Півдня України – Миколи Аркаса.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Березовська Т. В. Історичний портрет роду Аркасів / Т. В. Березовська. – Миколаїв : Вид. Миколаїв. держ. аграр. ун-ту, 2005. – С. 37–40.

2. Камінський Ф. Листування Лесі Українки з М. М. Аркасом / Ф. Камінський // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1963. – № 4. – С. 6.
3. Кауфман Л. М. М. Аркас. Нарис про життя і творчість / Л. М. Кауфман. – Київ : Держ. вид. образотв. мист. і музич. літ., 1958. – С. 86–90.
4. Колосова Н. Європейські традиції меценатства в історії культури України / Н. Колосова // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2013. – № 3. – С. 67–71.
5. Листи до М. М. Аркаса: 1899 р. // Кауфман Л. М. М. Аркас Нарис про життя і творчість. – Київ : Держ. вид. образотв. мист. і музич. літ., 1958. – С. 55–64.
6. Морозова О. С. Становлення україномовної школи на Миколаївщині / О. С. Морозова // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 76. Вип. 63. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 46–50.
7. Рада. – 1906. – № 42. – С. 10.
8. Сарбей В. Г. М. М. Аркас – активний популяризатор української культури і мови в Миколаєві початку ХХ ст. / В. Г. Сарбей // Тези доповідей і повідомлень. – К. : 1989. – С. 70–72.
9. Старовойт Л. В. Микола Аркас / Л. В. Старовойт // Письменники Миколаївщини: Літературно-критичні матеріали до курсу «Літературне краєзнавство»: навчальний посібник. – Миколаїв, 2007. – С. 30–37.
10. Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас: Життя. Творчість. Діяльність // В. П. Шкварець. – Миколаїв ; Одеса, 2002. – 254 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

1. Пам'ятний знак – мідна стела з барельєфом М. Аркаса на вул. Адміральській (на місці колишнього Аркасівського будинку)

2. Меморіальна дошка М. Аркасу на фасаді Христофорівської школи

Додаток 2

3. Аркас Микола Миколайович (у Кресзнавчому музеї с. Христофорівка)

4. Земська школа, збудована на кошти Миколи Аркаса